

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

*Οι πρακτικοί όροι συγκρότησης
ενός κοινωνικο-ιστορικού πράττειν*

Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος, διδάκτωρ Σύγχρονης Ηθικής και
Πολιτικής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Κεντ

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη Ελλάδα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εκείνο που διακυβεύεται είναι οι ελάχιστες προϋποθέσεις μιας ορθολογικής εννόησης στη βάση *πρακτικών αρχών*, ηθικών και πολιτικών, θεμελιακών παραμέτρων της κοινωνικής πραγματικότητας. Το γεγονός αυτό, απότοκο ιστορικών και κοινωνικών διεργασιών, όχι μόνο διαφοροποιεί την ελληνική κοινωνία από ανεπτυγμένες αστικές δημοκρατίες, αλλά παρεμποδίζει και την αποκρυστάλλωση ενός συγκροτημένου προσανατολισμού της στη διεθνή συγκυρία.

Υπό το πρίσμα μιας *ορθολογικής-κριτικής* ερμηνείας και δράσης στο επίπεδο της καθημερινής κοινωνικής αλληλόδρασης, μπορούμε να ισχυρισθούμε *ενορατικά* στο πλαίσιο αυτού του κειμένου –αν και θα μπορούσε κανείς να επικαλεσθεί τόσο την προσωπική του εμπειρία όσο δε και στατιστικά εμπειρικά δεδομένα– ότι οι προϋποθέσεις της επικοινωνίας με τους συμπολίτες μας εξαλείφονται, αν υπήρξαν βέβαια τέτοιες προϋποθέσεις ποτέ.

Για το πλαίσιο επικοινωνίας και κοινωνικής αλληλόδρασης υιοθετώ εδώ τη θεωρητική οπτική του J.Habermas:

Ο βιωμένος κόσμος συνιστά έναν ορίζοντα, και παράλληλα παρέχει ένα απόθεμα πολιτιστικών αυτονοήτων, από το οποίο αντλούν τα κοινά αποδεκτά ερμηνευτικά πρότυπα όσοι συνδιαλέγονται προσπαθώντας να αρθρώσουν τις δικές τους ερμηνείες¹.

Αυτός ο ορίζοντας και το σύνολο των πολιτιστικών αυτονοήτων αίρονται στην πράξη. Σε μια παλαιότερη θεωρητική προσέγγιση στα ελάχιστα του κοινού βίου και

1. Habermas, J. (1990), σελ. 78.

της επικοινωνίας στην Ελλάδα με αφορμή το έργο του Β. Καραποστόλη² ανέφερα:

Στην καθημερινή πραγματικότητα η σύμπλεξη των ατόμων δείχνει την έλλειψη έγκυρων κοινών, σημάτων, κανόνων και αξιών. Τα άτομα αυτοπεριορισμένα κατευθύνονται στην αλληλόδρασή τους από αμοιβαίες αμφισβητήσεις της ταυτότητας του άλλου (Ρ.Κ.Ε., σελ. 81)· οδηγούνται με αυτό τον τρόπο σε ακατεύναστες προστριβές. Θα πρέπει, παρενθετικά εδώ, να διακρίνουμε τις προστριβές από τις συγκρούσεις, καθώς οι τελευταίες απαιτούν σαφείς προθέσεις και αντιθέσεις (Σ.Κ.Ε., σελ. 34). Τα άτομα έχοντας συγκροτήσει μια επισφαλή εικόνα του εαυτού τους και των άλλων, ζώντας σε ένα άτυπο περιβάλλον, δε διαθέτουν καμιά ανοχή (ο ένας για τον άλλο)³.

Κατέληγα σε αυτήν την ανίχνευση της σύγχρονης επικοινωνιακής πραγματικότητας με τον ακόλουθο τρόπο:

Στην ελληνική επικοινωνιακή πραγματικότητα, η συγκρότηση ταυτότητας –ή αλλιώς η εύρεση του σημείου έδρασης στον κοινωνικό κόσμο (Σ.Κ.Ε., σελ. 21)– εκ μέρους των ατόμων για τους εαυτούς τους γίνεται ακόμη πιο προβληματική λόγω της έλλειψης συμβάσεων στις διαστρωματικές και διαταξικές μετατοπίσεις των ατόμων (Σ.Κ.Ε., σελ. 37), στην απουσία των διαμεσολαβήσεων της κοινωνίας πολιτών, αλλά και στην καθυστέρηση από κάθε άποψη της θεσμικής συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας (Σ.Κ.Ε., σελ. 73) για την εξασφάλιση των αναγκαίων συνθηκών του κοινού βίου. Στην ατυπία της ελληνικής πραγματικότητας δεν μπορούν να σχηματισθούν και οι πιο στοιχειώδεις βεβαιότητες· αντιθέτως, θεωρείται πια ως δεδομένο ότι «... οι πιθανότητες να υπαχθούν όλοι στο καθολικό εμφανίζονται λιγοστές, καθώς λιγοστές είναι και οι πιθανότητες να υποστούν κυρώσεις οι μη συμμορφωμένοι». (Σ.Κ.Ε., σελ. 29). Η αντίληψη, όμως, αυτή οδηγεί τα άτομα στην αίσθηση ότι το «καταφέρνω» αντί το «αντιμετωπίζω» ταιριάζει καλύτερα στην ελληνική πραγματικότητα (Σ.Κ.Ε., σελ. 116) και τα κινητοποιεί στο να γίνουν είτε πιο ευέλικτα –να εκμεταλλευθούν την ατυπία προς όφελός τους– (Σ.Κ.Ε., σελ. 38) είτε στο να αμυνθούν τυφλά (Σ.Κ.Ε., σελ.

2. Παπαδόπουλος, Ι. (1993-1994), σσ. 57-62.

3. *op.cit.*, σελ. 60.

91) – όταν δέχονται επιθέσεις από ισχυρότερους ή από τη θεομοθετημένη εξουσία⁴.

Η καταστρατήγηση κάθε τυπικότητας, η έλλειψη ανοχής, οι ακατέναυστες προστριβές, οι συντεχνιακές συγκρούσεις συντείνουν στο θρυμματισμό της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας. Πίσω, όμως, από την προαναφερθείσα αφαιρετική θεώρηση της κοινωνικής πραγματικότητας θα έπρεπε να ανιχνεύσουμε με κάποιες λεπτομέρειες το χαρακτήρα της αστικής και καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, καθώς και όλων εκείνων των παραγόντων, οι οποίοι συνδιαμόρφωσαν την πολιτική και κοινωνική δομή-σύστημα στη χώρα μας. Μια τέτοια προσπάθεια θα έπρεπε να βασισθεί στα συμπεράσματα της ιστορικής έρευνας, της πολιτικής θεωρίας και κοινωνιολογίας, με αναφορά και στις παρούσες συνθήκες.

Αν θα μπορούσα να ισχυρισθώ ότι η παρούσα εργασία έχει έναν πρωτότυπο χαρακτήρα, αυτός αφορά το συγκερασμό των αναλύσεων της πολιτικής θεωρίας και κοινωνιολογίας με τα ηθικά πράγματα, όπως αυτά θεμελιώνονται από τις σύγχρονες φιλοσοφικές θεωρίες κοινωνικής δικαιοσύνης και τις θεωρήσεις για την κοινωνία πολιτών. Ο τελικός στόχος αυτής της εργασίας είναι το να προταθούν εκείνες οι πρακτικές αρχές –όχι με την έννοια μιας συνολικής και συστηματικής θεωρίας–, βάσει των οποίων θα έπρεπε να εννοήσουμε όχι μόνο την ιστορική πορεία της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και τον προσανατολισμό της στις παρούσες συνθήκες, εθνικές και διεθνείς. Η έννοια του προσανατολισμού δεν ταυτίζεται εδώ με εκείνη της σύγχρονης κυρίαρχης ιδεολογίας. Ο προσανατολισμός στο πλαίσιο αυτού του κειμένου αφορά την κριτική αποτίμηση –αλλά και απόσταση από– τις διαδικασίες νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος και της ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού γενικότερα της ελληνικής κοινωνίας.

Λαμβάνοντας ως αρχή ότι το αστικό και πολιτικό στοιχείο στην ταυτότητα κάθε κοινωνίας καθορίζεται μέσω συγκεκριμένων ιστορικών και υλικών όρων, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι κάθε κοινωνία θα έπρεπε να θέτει τον εαυτό της ενώπιον των ακόλουθων ερωτημάτων: παραθέτω από τον Καστοριάδη:

Ποιοι είμαστε σαν σύνολο; Τι είμαστε οι μεν για τους δε; Πού και μέσα σε τι βρισκόμαστε; Τι θέλουμε, τι επιθυμούμε, τι μας λείπει; Η κοινωνία πρέπει να ορίσει την «ταυτότητά της», τη διάρθρωσή της, τον κόσμο, τις σχέσεις της μ' αυτόν και με τα αντικείμενα που περιέχει ο κόσμος, τις ανάγκες και τις επιθυμίες της. Χωρίς την απάντηση σ' αυτά τα «ερωτήματα», χωρίς αυτούς τους «ορισμούς», δεν υπάρχει ανθρώπινος κόσμος, δεν υπάρχει κοινωνία, ούτε πολιτισμός...⁵

4. *op.cit.*, σσ. 60-61.

5. Καστοριάδης, Κ. (1978), σελ. 218.

Τρεις παραδειγματικές περιπτώσεις

Σε αυτό το μέρος του κειμένου μου η προσοχή θα εστιασθεί στη στρεβλή αστική ανάπτυξη, στον πελατειακό χαρακτήρα της δημόσιας διοίκησης, στο συγκεντρωτισμό, στο συντεχνιακό φαινόμενο, στην αδυναμία, τέλος, οριοθέτησης του εκουγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας ή στην οριοθέτησή του σε μια *πλουραλιστική* και *κορπορατιστική* βάση. Η εξέταση αυτή θα γίνει στη βάση τριών υποθέσεων εργασίας-παραδειγμάτων για την ερμηνεία της πρόσφατης εμπειρίας μας. Θα ήθελα να διευκρινίσω εκ προοιμίου ότι τα παραδείγματα δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις μιας συνολικής και εμπειριστατωμένης προσέγγισης της σύγχρονης πραγματικότητας· παρ' όλα αυτά, ανταποκρίνονται στους στόχους της παρούσας εργασίας, που είναι η κατάδειξη των όρων ορθολογικής εννόησης αυτής της πραγματικότητας. Μια τέτοια εννόηση θα απαιτήσει μετά την καταγραφή των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών παραδειγμάτων την ανίχνευση της ιστορικής πορείας συγκρότησης του αστικού και πολιτικού στοιχείου της ελληνικής κοινωνίας, κάτι το οποίο θα πραγματοποιηθεί στο επόμενο μέρος, στο οποίο και θα δειχθούν τα προαναφερθέντα γνωρίσματα της ελληνικής κοινωνίας.

Το πρώτο παράδειγμά μας αφορά τα Μ.Μ.Ε. και το φαινόμενο της διαφθοράς στην Ελλάδα. Η σκανδαλολογία είναι το προσφιλές θέμα των Μ.Μ.Ε. από τη δεκαετία ακόμη του '80. Τα Μ.Μ.Ε. λατρεύουν τις ιστορίες σκανδάλων και την επικέντρωση σε διεφθαρμένα άτομα και προσωπικότητες. Παρατηρούμε, όμως, ότι η σκανδαλολογία που καλλιεργούν επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό σε ένα είδος ψυχολογισμού, ενώ:

... η «διαφθορά» είναι λιγότερο ένα ουσιαστικό που χαρακτηρίζει το πώς είναι οι άνθρωποι, και περισσότερο ένα ρήμα το οποίο περιγράφει πώς προσαρμόζονται οι άνθρωποι σε διάφορες συνθήκες⁶.

Οι συζητήσεις μάλιστα στα ιδιωτικά Μ.Μ.Ε. περιορίζονται σε ένα βομβαρδισμό των ακροατών/τηλεθεατών με μια περιπτωσιολογία, συμπτωματολογία, χωρίς ασφαλώς να εγκαινιάζουν μια δημόσια συζήτηση για το ψυχολογικό και κοινωνικό-ιστορικό υπόβαθρο αυτού του φαινομένου· αντιθέτως, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι η «πολιτική» των Μ.Μ.Ε. οδηγεί στην περαιτέρω εμπέδωση ενός *καινού* και *στάσης* και, κατά συνέπεια, συντελεί στην αναπαραγωγή του φαινομένου.

Μια δημόσια συζήτηση για το ψυχολογικό και κοινωνικό-ιστορικό υπόβαθρο του φαινομένου της διαφθοράς θα έπρεπε να λάβει υπόψη της κατ' αρχήν ότι:

Στο ψυχολογικό υπόβαθρο του φαινομένου κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν οι ισχυροί δεσμοί της ελληνικής οικογένειας, οι οποίοι δημιουργούν στα παιδιά ένα έντονο συναίσθημα καθήκο-

6. Glick, J. (1998), σελ. 158.

ντος και ανταπόδοσης προς τους γονείς τους, αλλά και οι πολιτισμικές αξίες του ελληνικού λαού, ενός λαού με μακραίωνη και ισχυρή παράδοση στο εμπόριο (και τη συνεχή διαδικασία διαπραγμάτευσης που αυτό συνεπάγεται), παράδοση που έχει αναγάγει σε σημαντική κοινωνική αξία την ικανότητα του ατόμου να αναδεικνύεται νικητής στις συναλλαγές του. Αυτές οι έννοιες του καθήκοντος και της επιτυχίας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία βρίσκονται σε συγκρουσιακή σχέση με τις ίδιες τις κοινωνικές δομές μέσα στις οποίες λειτουργούν: η γραφειοκρατία, το φακελάκι, το ρουσφέτι και το μέσον κάνουν τον Έλληνα να αισθάνεται ανίσχυρος απέναντι σε ένα κράτος που δεν του επιτρέπει να πραγματώσει τις προσωπικές και επαγγελματικές του επιδιώξεις παρά μόνο όταν μετέρχεται αυτές τις πρακτικές. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι Έλληνες δε σκέφτονται ιδιαίτερα το «κράτος» και όταν το κάνουν, προβαίνουν σε αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ της έννοιας των πολιτών και του κράτους⁷.

Προτού αμφισβητήσει κάποιος την εγκυρότητα αυτής της ψυχολογικής εξήγησης, θα έπρεπε να αναρωτηθεί αν αυτή επαληθεύεται σε σημαντικό βαθμό από το κοινωνικό-ιστορικό υπόβαθρο του φαινομένου. Αυτό το υπόβαθρο σε συνδυασμό με το αστικό και πολιτικό στοιχείο της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας θα εξετασθούν στο επόμενο μέρος του κειμένου μου.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να αναφέρω ότι όχι μόνο όσα Μ.Μ.Ε. καλλιεργούν τη σκανδαλολογία δεν παρουσιάζουν το φαινόμενο της διαφθοράς στις πραγματικές του ιστορικές διαστάσεις⁸, αλλά και εκείνοι οι οποίοι κάνουν λόγο για «δομική διαφθορά» εντός του ευρύτερου κρατικού τομέα που εγκαινιάζεται κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ⁹ φαίνεται να παραγνωρίζουν τα στατιστικά στοιχεία που προσκομίζουν οι ίδιοι μερικές φορές¹⁰. Δεν αμφισβητώ ασφαλώς ότι κάποιος με τη σειρά του θα είχε πολλούς κοινωνικούς και πολιτιστικούς λόγους να θεωρεί ότι η συγκεκριμένη περίοδος επέτεινε μια «ηθική στάση» παρόμοια με αυτήν που σκιαγραφήθηκε στο προηγούμενο παράθεμα.

Τα στατιστικά στοιχεία, όμως, παρουσιάζουν την ακόλουθη εικόνα:

... μια πτωτική τάση στον αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων που καταδικάστηκαν για αδικήματα διαφθοράς. Από το 126,25% στην περίοδο 1959-1962, ο μέσος ετήσιος ρυθμός καταδικών πέφτει στο 36,25% κατά τη περίοδο 1983-1986. Η μικρή ανάκαμψη που

7. *op.cit.*, σσ. 159.

8. Θα μπορούσε κανείς να ανατρέξει στο έργο των Δ. Γ. Τσαούση, Κ. Τσουκαλά και Β. Φύλια.

9. Κουτσούκης, Κ. (1998), σελ. 149.

10. *op.cit.*, σσ. 150-153.

σημειώθηκε κατά τις περιόδους 1987-1990 και 1991-1994 παραμένει συγκριτικά σε χαμηλότερα επίπεδα από τις προηγούμενες δεκαετίες¹¹.

Η σχετική μείωση δε θα έπρεπε να μας οδηγήσει σε λάθος συμπεράσματα για το ενδημικό φαινόμενο της διαφθοράς στη λειτουργία της κρατικής μηχανής που ανάγεται στην εποχή ακόμη της πρώτης συγκρότησής της, από την εποχή, δηλαδή, της συνταγματικής μοναρχίας του Όθωνα¹². Στο μέτρο, μάλιστα, που αυτό το φαινόμενο σχετίζεται με την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων και την περιπλοκή του δημόσιου και ιδιωτικού στην πολιτική ζωή της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, καθόρισε, και συνεχίζει να το κάνει, την ταυτότητά μας ως κοινωνίας. Άλλωστε, ο αριθμός των πολιτικών σκανδάλων που καταγγέλλθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '80 - αρχές δεκαετίας του '90 παραμένει ιδιαίτερα υψηλός, περίοδο για την οποία βρήκα ο ίδιος στοιχεία¹³ συγκεκριμένα:

Υπερέβη τα 200. Από αυτά 85% αφορούσαν περιπτώσεις του δημόσιου τομέα και 15% το χώρο των τραπεζών. Στις αρχές της δεκαετίας του '90, μόνο 53 σκάνδαλα βρισκόνταν ακόμη στο στάδιο της δικαστικής δίωξης με εμπλεκόμενα περί τα 478 άτομα. Από αυτά, το Σεπτέμβριο του 1993 μόνο 22 ανέμεναν δίκες¹³.

Θα έπρεπε σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε και το εξής: ισχυρίσθηκα προηγουμένως, πριν από την παράθεση των στοιχείων για το φαινόμενο της διαφθοράς και των σκανδάλων, ότι ο κύριος φορέας καταγγελίας αυτού του φαινομένου στη σύγχρονη εποχή είναι τα Μ.Μ.Ε., τα οποία μέσω της περιπτωσιολογίας οδηγούν στην περαιτέρω εμπέδωση των συγκεκριμένων γνωρισμάτων της νεοελληνικής ταυτότητας, στην αναπαραγωγή εν τέλει του φαινομένου. Τα ιδιωτικά, όμως, Μ.Μ.Ε. και οι ιδιοκτήτες τους φαίνεται να είναι οι ίδιοι εμπλεγμένοι σε ένα σύγχρονο «σκάνδαλο», αυτό της ψηφιακής τηλεόρασης.

Η αδιαφάνεια η οποία περιβάλλει τις διαδικασίες απόφασης για το πλαίσιο λειτουργίας της ψηφιακής τηλεόρασης είναι ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα για τη διαπλοκή του ιδιωτικού και δημόσιου στην Ελλάδα: είναι αξιοσημείωτο για δύο λόγους: Οι εμπλεκόμενοι, πρώτον, στις αδιαφανείς διαδικασίες λειτουργίας της ψηφιακής λειτουργίας είναι οι ίδιοι που πολλές φορές καταγγέλλουν σκάνδαλα τα οποία ταλανίζουν την ελληνική δημόσια ζωή, τη στιγμή μάλιστα κατά την οποία συγκεκριμένες εταιρείες έχουν προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις με τον ΟΤΕ, την

11. *op.cit.*, σσ. 150-151.

12. *op.cit.*, σσ. 128 και εξής.

13. *op.cit.*, σελ. 151.

ΕΡΤ και την κυβέρνηση αλλά και σε επενδύσεις οι οποίες σε πρώτο και μόνο στάδιο ανέρχονταν στο ύψος των 15,5 εκατομμυρίων δολαρίων.

Η κρισιμότητα του παραδείγματος της ψηφιακής τηλεόρασης θα έπρεπε να ιδωθεί και από μια δεύτερη συμπληρωματική σκοπιά. Το συγκεκριμένο παράδειγμα δε σχετίζεται με μια οποιαδήποτε οικονομική δραστηριότητα, αλλά με προσπάθεια μονοπωλιακής ιδιωτικής χρήσης ενός δημόσιου αγαθού, αυτού, δηλαδή, της πληροφόρησης και των ραδιοτηλεοπτικών συχνοτήτων. Επί πλέον, η υπό όρους, ασφαλώς, παραχώρηση αυτού του δημόσιου αγαθού στους φορείς του ιδιωτικού τομέα σχετίζεται με την προσπάθεια της πολιτικής εξουσίας για την αναπαραγωγή της με κάθε δυνατό τρόπο.

Θα μπορούσε, βέβαια, να ισχυρισθεί κάποιος ότι το Σχέδιο Νόμου «Για την παροχή συνδρομητικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών υπηρεσιών και συναφείς διατάξεις», όπως δημοσιοποιήθηκε από το υπουργείο Τύπου και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης τον Ιούνιο του προηγούμενου έτους διασφαλίζει στη θεωρία τουλάχιστον διαφανείς διαδικασίες και προϋποθέσεις χορήγησης των ανάλογων αδειών· θα μπορούσε να μας παραπέμψει στα άρθρα υπ' αρ. 2, 4, 5, 6 και 7. Θα μπορούσε, επί πλέον, να ισχυρισθεί ότι η έννοια του δημόσιου αγαθού της πληροφόρησης και των ραδιο-τηλεοπτικών συχνοτήτων εξασφαλίζεται με το άρθρο 10⁴ καταγράφω χαρακτηριστικά.

Ελευθερία πρόσβασης του κοινού στην τηλεοπτική κάλυψη αθλητικών, πολιτιστικών κ.ά., εκδηλώσεων μείζονος σημασίας...

Η ευρεία πρόσβαση εξασφαλίζεται με την κατά περίπτωση δυνατότητα του κοινού να παρακολουθεί τις εκδηλώσεις αυτές και από τηλεοπτικούς σταθμούς ελεύθερης λήψης μέσω ολικής ή μερικής αναμετάδοσης¹⁴.

Το συγκεκριμένο, όμως, άρθρο αλλά και συνολικά το Σχέδιο Νόμου δεν αναφέρεται στις πραγματικές συνθήκες του κόστους λειτουργίας των ψηφιακών-συνδρομητικών καναλιών και στον επικείμενο ανταγωνισμό συγκεκριμένων ιδιωτών· συνθήκες οι οποίες είναι ασφαλώς πιθανό να οδηγήσουν σε μονοπωλιακή-ιδιωτική χρήση του δικαιώματος όλων των πολιτών στην πληροφορία και ενημέρωση. Πολύ δε λιγότερο έχει γίνει δημόσια συζήτηση –και αναφορά στο Σχέδιο Νόμου– για τη σκοπιμότητα ύπαρξης αυτών των καναλιών και του πλήθους τους, ούτε, βέβαια, και για το τι νομιμοποιεί την απαλλοτρίωση αυτού του δημόσιου αγαθού.

Το τρίτο παράδειγμά μας αφορά την πρόσφατη σύγκρουση στον τραπεζικό χώρο ανάμεσα σε μερίδα των συνδικάτων και την κυβέρνηση με αφορμή την προωθούμενη ιδιωτικοποίηση-μετοχοποίηση τόσο μιας συγκεκριμένης τράπεζας όσο δε και άλλων τομέων της οικονομίας. Η σύγκρουση αυτή είναι χαρακτηριστική για την

14. Σχέδιο Νόμου 1998, σελ. 19.

κατάδειξη τόσο του κορπορατισμού και του συντεχνιακού φαινομένου στην ελληνική κοινωνία, όσο δε και για την έλλειψη δημόσια *συναποφασισμένων αρχών* για τον εκσυγχρονισμό ή επαναπροσανατολισμό της ενόψει των ευρωπαϊκών διεργασιών.

Στο πλαίσιο αυτού του κειμένου δε θα επιχειρήσω μια λεπτομερή καταγραφή του ιστορικού των προωθούμενων ιδιωτικοποιήσεων-μετοχοποιήσεων σε συνδυασμό με τον «εκσυγχρονισμό» των δομών της ελληνικής οικονομίας: κάτι τέτοιο θα απαιτούσε να αναφερθούμε στις εξελίξεις της δεκαετίας του '80 αλλά και της τρέχουσας: αναφέρω χαρακτηριστικά τις περιπτώσεις του Ο.Α.Σ. και του Ο.Τ.Ε. Η μεν πρώτη θα μπορούσε να ιδωθεί στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης λογικής των ιδιωτικοποιήσεων, ενώ η δεύτερη είναι χαρακτηριστική για τη σύμπλευση κυβέρνησης, κομμάτων και συνδικαλιστικών φορέων. Μπορούμε, όμως, να εξετάσουμε με κάποιες λεπτομέρειες το πρόσφατο παράδειγμα της Ιονικής Τράπεζας για να διαπιστώσουμε ποιοι και γιατί συγκρούστηκαν: το παράδειγμα αυτό είναι χρήσιμο για να διαπιστώσουμε τα όρια και τις δυνατότητες ορθολογικής εννόησης αυτής της πραγματικότητας.

Το παράδειγμα της Ιονικής θα μπορούσε να εξετασθεί κατ' αρχήν από την πλευρά των υποψήφιων αγοραστών και των ειδικών οικονομικών τους συμφερόντων, όπως θα ικανοποιούνταν αυτά μέσω της διαδικασίας αγοράς και συγχωνεύσεων. Τα λειτουργικά έξοδα, αναφέρω χαρακτηριστικά¹⁵, της Ιονικής ως ποσοστού του συνόλου των εσόδων της διαμορφώθηκαν ως εξής: το 1994 ήταν 56,60%, το 1995 ήταν 69,33% και το 1996 άγγιξαν το 81,41%. Γιατί θεωρήθηκε, λοιπόν, η πολύφερνη νύφη;

Η Ιονική κατέχει λειτουργικά και από την άποψη της υποδομής ένα σημαντικό μερίδιο της τραπεζικής αγοράς, όπως επίσης και σημαντικά περιουσιακά στοιχεία: για παράδειγμα, κατέχει το Hilton της Αθήνας, το Imperial στη Ρόδο, καθώς επίσης και το 25% της Βιομηχανίας Φωσφορικών Λιπασμάτων. Άλλωστε, οι επίδοχοι αγοραστές της φαίνεται ότι μπορούσαν να διασφαλίσουν την κερδοφορία της, εξέλιξη όχι αναγκαστικά αρνητική υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις: εννοώ εδώ τη διαφάνεια των διαδικασιών πώλησης, τα κριτήρια πώλησης και χρήσης λοιπών περιουσιακών στοιχείων και την προστασία των θέσεων εργασίας.

Μπορούμε πράγματι να διαπιστώσουμε ότι η οικονομική πορεία των υποψήφιων αγοραστών θα εξασφάλιζε τη χαμένη κερδοφορία της Ιονικής βάσει των ακόλουθων στοιχείων. Ένας από τους υποψήφιους αγοραστές ήταν η Τράπεζα Πίστεως. Η Τράπεζα Πίστεως το 1986 είχε ενεργητικό 287,383 δισ. δρχ., έναντι των 318,501 δισ της Ιονικής: υπολειπόταν, δηλαδή, κατά 31 δισ δρχ. Το 1997 αυτό το μέγεθος είχε αντιστραφεί: η Πίστεως προηγούνταν με ενεργητικό της τάξεως των 3,5 τρισ. δρχ. έναντι των 2,2 τρισ. της Ιονικής. Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί και ο

15. Θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω τις κυρίες Χ. Κοψίνη, Κ. Κοντονίκα και Α. Μπουγάτσου για την πολύτιμη συμβολή τους με τα στοιχεία που μου παρείχαν για την περίπτωση της ψηφιακής τηλεόρασης και των τραπεζών: και οι τρεις τους είναι δημοσιογράφοι στην εφημερίδα *Καθημερινή*.

ακόλουθος δείκτης. Τα κέρδη της Πίστewας το 1986 ήταν 1,8 δισ. δρχ., ενώ το 1997 είχε φθάσει στα 81,8 δισ. δρχ.: αντιθέτως, τα κέρδη της Ιονικής από τα 2 δισ. δρχ. περιορίστηκαν στα 1,1 δισ. δρχ. κατά την ίδια περίοδο, προσδίδοντας απόδοση στον κύριο μέτοχό της, την Εμπορική, ένα ποσοστό της τάξης μόλις του 3%.

Θα μπορούσε, ασφαλώς, κάποιος να ισχυρισθεί ότι τα στοιχεία αυτά δεν κατατείνουν υποχρεωτικά στο συμπέρασμα ότι η μόνη εφικτή λύση ήταν η πώληση της Ιονικής εκ μέρους της Εμπορικής: θα μπορούσε να επιλεγεί η λύση της συγχώνευσης από την πλευρά της Εμπορικής. Φαίνεται, όμως, ότι αυτή η λύση θα απαιτούσε σταθερές διοικήσεις και πολιτική συναίνεση επί πέντε τουλάχιστον χρόνια, ενώ θα έπρεπε να συνοδευτεί και από 3.100 απολύσεις. Αυτά τα επιχειρήματα προβλήθηκαν τουλάχιστον από την πλευρά του ΥΠΕΘΟ και τη διοίκηση της Εμπορικής και θα έπρεπε βέβαια να ελεγχθούν κριτικά: ένας έλεγχος στη βάση διαδικασιών ενός ανοικτού και δημόσιου διαλόγου.

Αν δεχθούμε προς στιγμήν ότι έτσι ήταν όντως τα πράγματα, χωρίς να αποκλείουμε τη διαπλοκή δημόσιου και ιδιωτικού και στο παράδειγμα της Ιονικής, τότε πώς εξηγείται η αντίδραση του συλλόγου των εργαζομένων της Ιονικής, όταν υπήρξαν δε και οι κατάλληλες διαβεβαιώσεις για τη διασφάλιση επί διετία των θέσεων εργασίας και συμμετοχής των εργαζομένων στη διαμόρφωση των όρων της ιδιωτικοποίησης; Θα έπρεπε, μάλιστα, να αναφέρουμε ότι σε ανάλογες περιπτώσεις, όπως εκείνες του Ο.Τ.Ε. και της Εθνικής Τράπεζας, δεν υπήρξε παρόμοια σύγκρουση.

Άλλη μια, λοιπόν, δυσεξήγητη και «τυφλή» σύγκρουση στο κοινωνικό επίπεδο, η οποία είναι χαρακτηριστική της έλλειψης προσανατολισμού της ελληνικής κοινωνίας; Όχι ακριβώς. Μπορούμε να εννοήσουμε τους λόγους που οδήγησαν το σύλλογο των εργαζομένων στη σύγκρουση με την κυβέρνηση, μόνο αν την προσεγγίσουμε σε ένα γενικότερο πλαίσιο και υπό το φως του συντεχνιακού φαινομένου, και αυτό στη βάση του ακόλουθου στοχασμού: Αν υποθέταμε ότι στη δράση του συνδικαλιστικού κινήματος υφίσταντο οι έννοιες της λογικής συνέχειας και συνέπειας, τότε θα διαπιστώναμε ότι αυτές οι δυο αρχές δεν ίσχυσαν στη χαρακτηριστική περίπτωση της Ιονικής. Συγκεκριμένα, το συνδικαλιστικό κίνημα, αλλά και η ΟΤΟΕ από το 1996-χροικό σημείο της ολομέλειας της Γ.Σ.Ε.Ε. στην Αλεξανδρούπολη- δεν είχαν, αλλά και δεν έχουν, εκφέρει μια συγκροτημένη και πάγια θέση εναντίον των ιδιωτικοποιήσεων σε σχέση μάλιστα με το θέμα του εκουγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Με αυτή την έννοια, οι κατοπινές «συγκρούσεις», συμπεριλαμβανομένης και αυτής της Ιονικής, θα μπορούσαν να ιδωθούν αφ' ενός ως ένα κομματικό-πολιτικό παιχνίδι, αφ' ετέρου ως ένα εσωτερικό παιχνίδι διαγκωνισμού και συμφερόντων εξουσίας των σημαντικότερων συνδικαλιστικών παρατάξεων, ΠΑΣΚΕ, ΔΑΚΕ και ΕΣΑΚ.

Ο διαγκωνισμός αυτός αφορά όχι μόνο την εκλογή στελεχών σε κάθε επίπεδο της συνδικαλιστικής ηγεσίας, αλλά και την κατανομή και νομή των ιδιαίτερων προνομίων που αναδύθηκαν μέσω ενός καθεστώτος πελατειακών σχέσεων, σύμφυσης κράτους, κομμάτων και συνδικάτων και γραφειοκρατικοποίησης του συνδικαλιστικού κινήματος. Δε θα διατρέξουμε με λεπτομέρειες το ιστορικό αυτής της σύμφυ-

σης, θα αναφερθούμε όμως σ' αυτήν μέσα από μια γενικότερη επισκόπηση στο επόμενο μέρος. Θα έπρεπε να αναφέρουμε για τα προνόμια τα ακόλουθα, αποσκοπώντας σε μια πληρέστερη εννόηση της παραδειγματικής «σύγκρουσης» της Ιονικής.

Η σύμφυση και γραφειοκρατικοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος επέφερε ένα ιδιότυπο καθεστώς συνδιοίκησης στο δημόσιο τομέα: συνδιοίκηση η οποία πολύ απέχει από το να αποτελεί διαδικασία πραγματικής συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων και στην οργάνωση μιας δημόσιας επιχείρησης. Η συνδιοίκηση μεταφράστηκε περισσότερο με μια σειρά συνδικαλιστικών προνομιακών ρυθμίσεων, οι οποίες στον τραπεζικό κλάδο συνεπάγονται τα εξής: οι συνδικαλιστές που είναι μέλη σε διοικητικά συμβούλια πρωτοβάθμιων ή δευτεροβάθμιων ή τριτοβάθμιων οργάνων –Δ.Σ. συλλόγων, διοίκηση ΟΤΟΕ, ΕΚΑ, ΓΣΕΕ– όχι μόνο διατηρούν, και ορθώς, ακέραια όλα τα δικαιώματα που είχαν πριν από τη συνδικαλιστική τους απόσπαση, αλλά εξελίσσονται και βαθμολογικά, ακόμη κι αν αποκοπούν τελείως από την εργασιακή διαδικασία. Η βαθμολογική τους εξέλιξη μπορεί να φθάσει στο επίπεδο του συμπράττοντος υποδιευθυντού και τα αντίστοιχα επιδόματα ευθύνης μπορούν να κυμανθούν από 50 χιλ. δρχ. έως 250 χιλ. δρχ.. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικός και ο πολλαπλός διορισμός μέσω της ΟΚΕ στα διοικητικά συμβούλια των θυγατρικών που έχουν οι τράπεζες. Ο πρόεδρος του συλλόγου εργαζομένων της Ιονικής λίγο πριν από τη «σύγκρουση» είχε διορισθεί στο Δ.Σ. της Ολυμπιακής.

Αν το πρώτο και το δεύτερο παράδειγμα που αναπτύξαμε σε αυτό το μέρος ήταν χαρακτηριστικά για τη διαπλοκή του ιδιωτικού και του δημόσιου στην ελληνική πραγματικότητα, το τρίτο παράδειγμα δε θα έπρεπε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι επιχειρήθηκε μια απαξίωση του συνδικαλιστικού κινήματος στη χώρα μας. Ο στόχος και των τριών παραδειγμάτων ήταν ναδειχθεί ότι μπορούμε, το σύνολο των πολιτών, να εννοήσουμε βασικές πτυχές της σημερινής πορείας της Ελλάδας, μόνο αν λάβουμε υπόψη μας στοιχεία τα οποία διαφεύγουν της προσοχής μας ή αποκρύβονται τεχνηέντως. Η αδυναμία προσανατολισμού της κοινωνίας μας και εκουγχρονισμού βασικών δομών δε θα μπορούσε παρά να ιδωθεί μέσα από μια συγκεκριμένη κοινωνικο-ιστορική πορεία που έχουμε διανύσει μέχρι τώρα: μια πορεία που χαρακτηρίζεται από τη στρεβλή αστική ανάπτυξη, τον πελατειακό χαρακτήρα της δημόσιας διοίκησης, το συγκεντρωτισμό, το συντεχνιακό φαινόμενο και την οριοθέτηση της δημόσιας, οικονομικής και πολιτικής ζωής σε μια πλουραλιστική και κορπορατιστική βάση. Ακριβώς σε αυτή την πορεία θα εστιάσω την προσοχή μου στο μέρος που ακολουθεί.

Ανίχνευση του αστικού και πολιτικού στοιχείου στην ελληνική ταυτότητα

Η ανίχνευση του αστικού και πολιτικού στοιχείου στη σύγχρονη ελληνική ταυτότητα θα έπρεπε να λάβει ως προκειμένη της ότι η νεοελληνική πραγματικότητα δε διαμορφώθηκε αποκλειστικά και τελεσίδικα από μια κοινωνική τάξη την οποία θα ονο-

μάζαμε «αστική», χωρίς να αποκλίνουμε από τη σημασία του όρου, όπως αυτός νοηματοδοτήθηκε ιστορικά στη Δυτική Ευρώπη¹⁶. Ο όρος εισήχθη στην Ελλάδα επιβαρυσμένος ήδη από αρνητικές συμπαραδηλώσεις, όταν, δηλαδή, η αστική τάξη φάνταζε ως ο κύριος αντίπαλος της εργατικής τάξης, απογυμνωμένος όμως από την ιστορική αλήθεια ότι επί μακρό χρονικό διάστημα υπήρξε ο κύριος αντίπαλος της αριστοκρατίας και της κληρικοκρατίας.

Ο όρος εισήχθη, επί πλέον, βεβιασμένα και ανασκοπικά –από την κοινωνική έρευνα, η οποία προσπάθησε να αποδείξει την ύπαρξη αστικής τάξης στην Ελλάδα– για να περιγράψει την «... ύπαρξη παραγωγής και/ή εμπορίας αγαθών έξω από το οικονομικό κύκλωμα της γεωργίας»¹⁷. Οι δραστηριότητες, όμως, αυτές που προσιδίαζαν σε μια προκαπιταλιστική κοινωνία θεωρήθηκαν αναδρομικά ως μορφές πρωταρχικής συσσώρευσης, έτσι ώστε να δοθεί η εικόνα μιας αδιάσπαστης συνέχειας της όποιας εκμηχάνισης και εκβιομηχάνισης της παραγωγής¹⁸.

Μπορεί, βέβαια, να διαπιστωθεί ένα είδος προαστικής ή προκαπιταλιστικής οικονομικής ανόδου στην τελευταία προεπαναστατική περίοδο, το οποίο, όμως, δεν ξεπέρασε τα φεουδαλικά πρότυπα της οικονομίας και της κοινωνίας, όπως αυτά αποκρυσταλλώνονταν στην ιδιότυπη πατριαρχική οργάνωση και των δύο¹⁹. Ο παροικιακός, βέβαια, ελληνισμός –όχι ως ο μόνος παράγοντας– επέδρασε στην κατοπινότερη «... μεταφύτευση στοιχείων της καπιταλιστικής οικονομίας ... και τη μεταφύτευση στοιχείων του αστικού πολιτισμού, τα οποία είχαν οικειωθεί οι εύποροι Έλληνες στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της διασποράς»²⁰.

Σε ένα είδος μεταφυτεύσεως θα πρέπει επίσης να αναζητήσουμε την εισαγωγή του βασιλευόμενου κοινοβουλευτισμού στη χώρα μας, ο οποίος σε συνδυασμό με την καθολική ψηφοφορία συνεπέφερε μια κοινωνική κινητικότητα, εντονότερη ίσως αυτής που είχε επιφέρει η μέχρι τότε οικονομική άνοδος²¹. Η κινητικότητα, όμως, αυτή συνοδεύτηκε και από μια παράλληλη διόγκωση του κρατικού μηχανισμού και το διαγκωνισμό των κομμάτων μέσω των πελατειακών σχέσεων για τη νομή της εξουσίας. Παραθέτω χαρακτηριστικά:

Όταν η πατριαρχική σχέση μεταφέρεται από την κοινωνία στην πολιτική, τότε μεταβάλλεται στη λεγόμενη πελατειακή σχέση, διατηρώντας όμως το θεμελιώδες της γνώρισμα, δηλαδή την αναγκαία συνάφεια υπακοής και προστασίας: ο κοινοβουλευτικός πατριάρχης, είτε κομματικός ηγέτης είναι είτε πολιτικός κομματάρχης, απαιτεί από τους «ανθρώπους του» υπακοή (εμπνε-

16. Κονδύλης, Π. (1991), σελ. 11.

17. *op.cit.*, σελ. 15.

18. *op.cit.*, σελ. 16.

19. *op.cit.*, σσ. 17-18.

20. *op.cit.*, σελ. 19.

21. *op.cit.*, σελ. 21.

όμενη λιγότερο από αφηρημένα-κοσμοθεωρητικά και περισσότερο από συγκεκριμένα-προσωπικά κίνητρα), όμως ταυτόχρονα αναλαμβάνει να «ενεργήσει για τις υποθέσεις τους», δηλαδή τους βοηθεί να «τακτοποιηθούν» και τους εξασφαλίζει με την επιρροή του πλεονεκτήματα στο συναγωνισμό με τους οπαδούς άλλων κομμάτων²².

Η σταδιακή αστική απορρόφηση, λοιπόν, των αγροτικών μαζών που συσσωρεύονταν στα κέντρα ή ζούσαν σε συνθήκες εξάρτησης στην επαρχία έγινε μέσω της κρατικής μηχανής και όχι μέσω της κινητοποίησης –οικονομικής κυρίως– της αστικής τάξης. Το κράτος, το οποίο βέβαια ελεγχόταν πολιτικά από την αστική τάξη πλέον, εκποιήθηκε σιγά-σιγά στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού παιχνιδιού και της αναπαραγωγής των όρων του και οι όποιες ιδεολογικές διαφορές ήταν κατά το μάλλον ή ήττον προσχηματικές, καθώς όλα τα κόμματα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν κρατικιστικά²³. Όλοι φαίνονταν, και συνεχίζουν να φαίνονται στη καθημερινή πρακτική, ότι επικαλούνταν το παραθυράκι του νόμου και το ρουσφέτι, έχοντας ίσως και την προσφιλή θεωρητική-πρακτική δικαιολογία ότι διαφορετικά το σύστημα θα οδηγούνταν σε εμπλοκή²⁴. Η πορεία αυτή οδήγησε αναπότρεπτα στην άμβλυση του χωρισμού της κοινωνίας από το κράτος, μέσω της διόγκωσης του τελευταίου, κάτι το οποίο καθιστούσε αδύνατη την άσκηση ταξικής πολιτικής, ενώ, αντιθέτως, παρείχε πρόσφορο έδαφος για φαινόμενα τα οποία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως ένα είδος πρώιμου κορπορατισμού.

Ο ατελής, βέβαια, χωρισμός κράτους και κοινωνίας είναι χαρακτηριστικός και στην περίπτωση των σχέσεων έθνους και κράτος: σχέσεις που σηματοδεύτηκαν από ασάφεια η οποία κατατρέπει μέχρι τώρα τη νεοελληνική ταυτότητα και πραγματικότητα. Όχι μόνο, λοιπόν, δεν υπήρξε μια σαφής διαδικασία διαφοροποίησης κοινωνίας και κράτους, αλλά αυτή η ασάφεια συμπληρώθηκε και από μια στρεβλή διαδικασία εκκοσμίκευσης και ομογενοποίησης: θα έπρεπε να αναφέρω εδώ παρενθετικά ότι αυτοί οι τρεις όροι, διαφοροποίηση-εκκοσμίκευση και ομογενοποίηση, θα εξετασθούν σε ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο στο επόμενο μέρος του κειμένου μου.

Η διαδικασία της ομογενοποίησης αποκρυσταλλώθηκε στην ελληνική πραγματικότητα σε ένα ιδιότυπο αστικό εθνικισμό. Παραθέτω χαρακτηριστικά:

...Το κράτος συγκροτήθηκε κυρίως σε προαστική, ήτοι πατριαρχική κοινωνική βάση, και η συνεχής πίεση που ασκούσε πάνω του το πάντοτε άλυτο εθνικό πρόβλημα επέδρασε ανασχετικά τόσο στην κοινωνική όσο και στην ιδεολογική εκδίπλωση του α-

22. *op.cit.*, σελ. 21.

23. *op.cit.*, σελ. 23.

24. *op.cit.*, σελ. 25.

στικού στοιχείου. Το γεγονός ότι το έθνος παρέμεινε μέγεθος ευρύτερο από το κράτος και επομένως ανεξάρτητο από την ιδέα της σύγχρονης θεσμικής οργάνωσης, επέτρεψε και επιβλήθηκε την αποσύνδεσή του από την αστική αντίληψη του αστικού κράτους. Όταν, όμως, το έθνος δεν αρθρώνεται ούτε και συλλαμβάνεται ως κράτος με τη σύγχρονη έννοια του κράτους, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα από τη κατάλυση της φεουδαλικής κοινωνίας στην Ευρώπη, τότε είναι πρωτίστως έννοια πατριαρχική, σπριζεται, δηλαδή, σε πραγματικούς ή φανταστικούς φυλετικούς και πολιτισμικούς (γλώσσα, θρησκεία) παράγοντες, ενώ η άποψη της οικονομικής του βάσης, της κοινωνικής του υφής και της θεσμικής του οργάνωσης περνά στο περιθώριο. Όπως είναι προφανές, μια τέτοια έννοια για το έθνος μπορούν να την ενστερνισθούν και να την προβάλουν κοινωνικές δυνάμεις προαστικές-πατριαρχικές, στρέφοντάς την παράλληλα εναντίον της αστικής, εκσυγχρονιστικής σύζευξης έθνους και κράτους²⁵.

Κάνοντας ένα υποχρεωτικό ιστορικό άλμα για λόγους οικονομίας της έκτασης αυτού του κειμένου, θα έπρεπε να αναφερθούμε στη μετακατοχική, μετεμφυλιακή επίταση ενός εξαμβλωματικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας, ο οποίος αντικατέστησε μερικώς το προηγούμενο καθεστώς του πατριαρχισμού και του νόθου αστισμού. Στη θέση αυτών είχαμε μια νόθα μαζική δημοκρατία με κύρια γνωρίσματα την κοινωνική κινητικότητα και την κληρονομιά των πελατειακών νοστροπιών, οι οποίες κατίσχυσαν με τη μορφή ενός πλουραλισμού, των ποικίλων, δηλαδή, ομάδων πέραν των ταξικών προσδιορισμών που διαγκωνίζονταν για κοινωνική άνοδο και νομή προνομίων και εξουσίας²⁶.

Οι δεκαετίες 1950-1960 χαρακτηρίστηκαν στη συνέχεια από ένα μιμητικό καταναλωτισμό, την έπαρση της νεοαποκτηθείσας ευημερίας αλλά και της ημιμάθειας. Σε αυτά συνέτειναν ο τουρισμός, η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση, η τρίτη νεοελληνική ένταξη στο διεθνές κύκλωμα καπιταλιστικής οικονομίας, η οριστική κατάλυση της πατριαρχικής κοινωνικής διάρθρωσης και η δημιουργία ενός πολυπληθούς μεσαίου κοινωνικού στρώματος με ασαφή προσανατολισμό και ταυτότητα και κύριο γνώρισμα δράσης του την άνοδο και μόνο του βιοτικού του επιπέδου· η ταυτότητα αυτού του στρώματος απεικονίστηκε και διαιωνίστηκε μέσω ενός «λαϊκού πολιτισμού» που είχε έντονα τα γνωρίσματα του kitsch²⁷.

25. *op.cit.*, σελ. 28.

26. *op.cit.*, σσ. 40-41.

27. *op.cit.*, σσ. 41-42.

Η στρεβλή αυτή αστική ανάπτυξη είχε ασφαλώς και το ανάλογό της στο πολιτικό επίπεδο που έπρεπε να ισορροπεί ανάμεσα στην επιρροή του ξένου παράγοντα και στο χαρακτήρα της χώρας κυρίως ως χώρας μικροϊδιοκτητών και μικροαστών κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Πιο συγκεκριμένα:

Καθώς η άμεση πατριαρχική εξάρτηση της παλαιάς μορφής υποχώρησε μπροστά στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου και επίσης μπροστά στην εξίσου σημαντική άνοδο της κοινωνικής κινητικότητας, τώρα μεγάλωνε σιγά-σιγά η εξάρτηση των κομμάτων από τους ψηφοφόρους τους, δηλαδή η πελατειακή σχέση εν μέρει αντιστράφηκε. Τα κόμματα –ως οργανισμοί με τα δικά τους αυτοτελή συμφέροντα και με πρωταρχικό τους μέλημα την κατάληψη του κράτους και το μίρασμα των ανώτερων κρατικών θέσεων στα μάλλον ανυπόμονα στελέχη τους– υποχρεώθηκαν να συναγωνίζονται το ένα το άλλο στην υιοθέτηση και στην προάσπιση των οποιωνδήποτε αιτημάτων απ' όπουδήποτε κι αν προέρχονταν... το πελατειακό παιχνίδι έπρεπε τώρα να παιχθεί σε επίπεδο... «μαζών», στο επίπεδο ψευδο-ιδεολογικής δημαγωγίας [και λαϊκισμού] με την αρωγή των νεοφανών μέσων μαζικής ενημέρωσης ...²⁸

Μέσα από μια τέτοια πορεία συγκρότησης του αστικού και πολιτικού στοιχείου στην ελληνική πραγματικότητα μπορεί και πρέπει να εννοήσει κανείς και τη σημερινή κρίση προσανατολισμού και ταυτότητας, τις ελληνοκεντρικές, εθνικιστικές αερολογίες, τις προστριβές και καταναλωτικές κατ' ουσίαν διεκδικήσεις και την ψευδή, από την άποψη της ιδεολογίας, επίκληση του λαού και των συμφερόντων του είτε από τους εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας, είτε από όσους «συγκρούονται» με αυτήν, διαγκωνιζόμενοι και οι ίδιοι για τη νομή της.

Η παραπάνω καταγραφή της ιστορικής πορείας συγκρότησης του αστικού και πολιτικού στοιχείου στην ελληνική πραγματικότητα θα έπρεπε να συμπληρωθεί και με μια σύντομη, ειδικότερη, αναφορά στο συγκεντρωτισμό της δημόσιας διοίκησης και στις συνέπειες του συντεχνιακού φαινομένου. Ως προς το συγκεντρωτισμό παραθέτω το ακόλουθο απόσπασμα από ένα κείμενο του Κ. Σημίτη του 1989:

Ο «πελατειακός» χαρακτήρας της δημόσιας διοίκησης υπήρξε η αιτία του συγκεντρωτισμού της. Αποσυγκέντρωση και αποκέντρωση έχουν συντελέσει σήμερα στο να μετατεθούν οι διαδικασίες λήψης των αποφάσεων και προς την περιφέρεια και σε κατώτερα όργανα. Παρ' όλα αυτά, η βούληση για τη δραστηριοποίηση

²⁸ *op. cit.*, σελ. 43.

της δημόσιας διοίκησης εξαρτάται ακόμη σε μεγάλο βαθμό από κεντρικές οδηγίες, πιστώσεις, βοήθεια σε πρόσωπα, μελέτες, γνώσεις που διανέμονται κεντρικά. Σε κεντρικό επίπεδο, όμως, επειδή τα θέματα ενδυνάμωσης και νομής της πολιτικής εξουσίας έχουν προτεραιότητα, πολλά και σημαντικά προβλήματα για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό περνούν σε δεύτερη μοίρα²⁹.

Με αυτή την έννοια η νεοελληνική και σύγχρονη ταυτότητα αφ' ενός καθορίστηκε από την ιστορική καθυστέρηση της ανάπτυξης αστικής κοινωνίας και των αντίστοιχων πολιτικών θεσμών και διαδικασιών, αφ' ετέρου σηματοδοτήθηκε σε σημαντικό βαθμό από την ατυπία, την ανομία, τις πελατειακές, πατριαρχικές σχέσεις, το συγκεντρωτισμό της δημόσιας διοίκησης. Αυτή η ιδιότυπη πορεία και στρεβλή, οικονομικά και πολιτικά, ανάπτυξη όχι μόνο δεν άφησαν κανένα περιθώριο συγκρότησης ιστορικά μιας κοινωνίας πολιτών στη χώρα μας, αλλά και κατέστησαν τον κάθε πολίτη, και το σύνολο, σχεδόν αδύναμο ως προς το να εννοήσει ορθολογικά αυτήν την πραγματικότητα και να ορίσει αντιστοίχως, και μέσω συλλογικών διαδικασιών, τον προσανατολισμό του. Σε ένα περιβάλλον στο οποίο η ιστορική μνήμη τείνει να θρυμματιστεί ολοσχερώς και τα φαινόμενα δεν εν-νοούνται στις πραγματικές τους διαστάσεις, η μοναδική διέξοδος που φαντάζει ως δυνατή στα μάτια του καθενός από μας είναι το να καταφέρουμε να επιβιώσουμε καθημερινά ή στην καλύτερη περίπτωση να ελιχθούμε στις συγκεκριμένες συνθήκες.

Αυτές είναι οι συνθήκες οι οποίες εκτρέφουν τη συντεχνιακή στάση οργανωμένων ομάδων κατά τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους και το διαγκωνισμό τους στο κοινωνικό πεδίο. Μπορούμε εδώ να υιοθετήσουμε τον ακόλουθο χρηστικό ορισμό:

Συντεχνία αποκαλούμε μια οργανωμένη ομάδα με ειδικά συμφέροντα, επαγγελματικά κατά κανόνα, που επιδιώκει συστηματικά την προώθησή τους αδιαφορώντας αν αντιτίθενται προς συμφέροντα άλλων και μάλιστα του κοινού. Ως συντεχνιακή χαρακτηρίζεται στην καθομιλουμένη η στάση η οποία κυριαρχείται από την ειδική λογική της ομάδας και όχι από μια πλατύτερη, κοινά αποδεκτή, αντίληψη Το κρίσιμο ερώτημα για να προσδιορίσουμε το φαινόμενο που απασχολεί την ελληνική πολιτική ζωή είναι πότε και γιατί η συμπεριφορά μιας οργανωμένης ομάδας, από θεμιτή και κοινωνικά αποδεκτή, γίνεται αθέμιτη και κατακριτέα³⁰.

29. Σημίτης, Κ. (1989), σσ. 34-35.

30. *op.cit.*, σσ. 71-72.

Υπό την προϋπόθεση της σχετικής έστω εγκυρότητας αυτού του ορισμού, θα έπρεπε να τονίσουμε ότι οι συντεχνιακές διεκδικήσεις και η στάση των κοινωνικών ομάδων διαφορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τον προσδιορισμό και τη δράση αυτών των ομάδων σε τάξη βάση. Μια πρώτη ερμηνεία του φαινομένου των οργανωμένων συμφερόντων και των ομάδων πίεσης θα έπρεπε να ανιχνευθεί στο πλαίσιο της θεωρίας του πλουραλισμού³¹. Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, στην κοινωνία υπάρχει και δρα ένας απροσδιόριστος αριθμός ανταγωνιζόμενων ομάδων, επιδιώκοντας αυτόνομα την ικανοποίηση των συμφερόντων-αιτημάτων τους, χωρίς μεταξύ τους ιεραρχία, χωρίς κρατική έγκριση και έλεγχο· ίσως η δράση τους, βέβαια, στην πραγματικότητα να αναπαραγάγει συνθήκες ανομίας. Κατά τον πλουραλισμό, όμως, η ισορροπία στο κοινωνικό σύστημα επέρχεται μέσα από τη σύγκρουση, την αντιπαράθεση και το συμβιβασμό μεταξύ των ομάδων. Ο πλουραλισμός με αυτή την έννοια παραβλέπει την πραγματικότητα, ότι, δηλαδή:

Οργανωμένες ομάδες συμφερόντων υπάρχουν, δρουν αυτόνομα, αλλά η δράση τους δε συνεπάγεται έναν αποδεκτό και συμφέροντα για όλους συμβιβασμό. Στη διαπάλη επικρατούν εκείνοι οι οποίοι είναι πιο αποτελεσματικά οργανωμένοι, έχουν καλύτερες προσβάσεις στο διοικητικό μηχανισμό και ισχυρότερα μέσα πίεσης³².

Η θεωρία του κορπορατισμού, η οποία υιοθετήθηκε μετά από αυτήν του πλουραλισμού, υποστηρίζει ότι, εφόσον στη λειτουργία της σύγχρονης κοινωνίας προϋποτίθενται η ύπαρξη, η συμμετοχή και η συνεργασία των οργανωμένων συμφερόντων, η θεσμοποίηση της συμμετοχής αυτής μπορεί να αμβλύνει το φαινόμενο της αυθαιρέτης και ιδιοτελούς στάσης και δράσης των ομάδων πίεσης. Ο κορπορατισμός ως τρόπος οργάνωσης του προηγμένου καπιταλισμού προβάλλει τη θεσμοποιημένη συντεχνιοποίηση ως το κατάλληλο μέσο για τη διαμόρφωση των αιτημάτων των ομάδων, για το συμβιβασμό τους με το γενικότερο πλαίσιο πολιτικής σε μια κοινωνία, για τον έλεγχο, τέλος, του κατά πόσον τα αιτήματα αυτά είναι ικανοποιήσιμα.

Η συντεχνιοποίηση, όμως, όχι μόνο συντείνει στη διαρκή μεταβίβαση της δημόσιας εξουσίας και του πραγματικού ελέγχου της πορείας των εξελίξεων σε ομάδες συμφερόντων χάριν μιας προσπάθειας ομογενοποίησής τους, αλλά δημιουργεί και δομές, διαδικασίες οι οποίες στερούνται κάθε δημοκρατικής νομιμοποίησης. Παραθέτω χαρακτηριστικά:

Η δημιουργία συντεχνιακών δομών περιορίζει τις εξουσίες του Κοινοβουλίου σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι η επέκταση των κρατικών λειτουργιών και του κράτους πρόνοιας. Οι απο-

31. Held, D. (1987), σσ. 186-220.

32. Σημίτης, Κ. (1989), σελ. 72.

φάσεις λαμβάνονται είτε εκτός των καθιερωμένων πολιτικών διαδικασιών είτε σε συνεργασίες των πολιτικών και λειτουργικών ηγεσιών, οι οποίες δεν είναι διαφανείς.

Οι συντεχνιακές λύσεις επικεντρώνονται σε βραχυπρόθεσμες αντιμετώπισεις των προβλημάτων εν αναμονή του επόμενου γύρου διαπραγματεύσεων. Δε βασίζονται σε μια συνολική άποψη για τη διαμόρφωση της κοινωνίας, σε μια προοπτική αντιμετώπισης της κοινωνικής εξέλιξης ... οι ανεξέλεγκτες κοινωνικές εξουσίες ... μπορούν να αποτελέσουν ανασχετικό παράγοντα σε πολιτικές που τείνουν ν' αλλάξουν συσχετισμούς δυνάμεων, να καταστήσουν ορθολογικότερη τη παραγωγική διαδικασία ή να αναδιανείμουν πόρους³³.

Η ελληνική ιδιοτυπία του φαινομένου της συντεχνιοποίησης θα έπρεπε βέβαια να ιδωθεί μέσα στο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο της στρεβλής αστικής ανάπτυξης, το οποίο αναλύσαμε νωρίτερα σε αυτό το μέρος του κειμένου: μια τέτοια λεπτομερής καταγραφή ξεπερνά τη στοχοθέτηση της παρούσας εργασίας: θα μπορούσε άλλωστε κανείς να εξετάσει ανασκοπικά μέσα από αυτό το πρίσμα και τις τρεις παραδειγματικές περιπτώσεις που αναπτύξαμε στο δεύτερο μέρος. Εδώ μπορούμε να συναγάγουμε ότι η συντεχνιοποίηση, σε παράλληλη λειτουργία με τα υπόλοιπα γνωρίσματα της στρεβλής αστικής ανάπτυξης, επιδεινώνει την αδυναμία –όχι ασφαλώς ανυπέρβλητη– ορθολογικής εν-νόησης της ταυτότητάς μας ως κοινωνίας και καθορισμού στο μέτρο του δυνατού του προσανατολισμού μας μέσα στις σύγχρονες ευρωπαϊκές και διεθνείς διεργασίες. Η στρεβλή, όμως, αστική ανάπτυξη και οι συνέπειές της ως προς τη συγκρότηση μιας κοινωνίας –αστικής– πολιτών και τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής δημοσιότητας, νέας δημόσιας σφαίρας, στην οποία ορθολογικά κριτήρια κοινωνικής δικαιοσύνης μπορούν να ασκήσουν σημαντική επίδραση, θα εξετασθούν στο επόμενο, τελευταίο και συνοπτικό μέρος.

Οι πρακτικοί όροι συγκρότησης ενός κοινωνικο-ιστορικού πράττειν

Σε αυτό το τελευταίο μέρος του κειμένου μου θα επιχειρήσω συνοπτικά, αλλά και δοκιμαστικά, ένα συνδυασμό πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας με κύριες αναφορές την έννοια της κοινωνίας πολιτών και την έννοια των δημόσιων, συναποφασισμένων ορθολογικά, αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Rawls στο *A Theory of Justice*. Αυτή η προσπάθεια, βέβαια θα έπρεπε να ιδωθεί στο φως των συμπερασμάτων που μπορεί κανείς να εξαγάγει από την προηγούμενη καταγραφή του αστικού και πολιτικού στοιχείου της ελληνικής ταυτότητας, από τη σκοπιά της πολιτικής ιστορίας και επιστήμης.

33. *op.cit.*, σσ. 80-81.

Η εργασία αυτή δεν είναι το κατάλληλο πλαίσιο για μια εμπειριστατωμένη ανάλυση των διαφορετικών προσεγγίσεων τόσο στην έννοια της κοινωνίας πολιτών, όσο και κριτικού ελέγχου των διαφορετικών θεωρήσεων της κοινωνικής δικαιοσύνης. Μπορούμε να δανεισθούμε την ακόλουθη περιγραφή της κοινωνίας πολιτών:

Η κοινωνία πολιτών, ... είτε ως «δεδομένο» είτε ως κατάσταση «εν απουσία» και σε «αναζήτηση», ... συναρτά την εμφάνισή της με ορισμένες αρχικές και αναγκαίες προϋποθέσεις, που αποτελούν condition sine qua non και για την έλευση του σύγχρονου κόσμου: Τη «διαφοροποίηση» ή το «διαχωρισμό» κράτους και κοινωνίας/αγοράς, καθώς και την ανάδειξη μιας αυτόνομης, αναγνωρισμένης και οριοθετημένης «νέας δημόσιας σφαίρας» ... εγκατεστημένης μεταξύ του χώρου του ιδιωτικού και του πολιτικού, εντός της οποίας δρουν, συναλλάσσονται και οργανώνονται ελεύθερα από δεσμεύσεις ενός προ-μοντέρνου παρελθόντος κοινωνικές δυνάμεις και ίσα μεταξύ τους υποκείμενα³⁴.

Δε θα έπρεπε να βιασθεί κάποιος σε αυτό το σημείο και να κρίνει από μια ηθική σκοπιά την παραπάνω περιγραφή, με την έννοια ότι μια τέτοια αστική κοινωνία πολιτών συνέβαλε στη δημιουργία αρνητικών πτυχών του σύγχρονου κόσμου. Εδώ δεν εξετάζεται το ηθικό σκέλος, αλλά η ιστορική πορεία της συγκρότησης του αστικού κόσμου: σε ένα δεύτερο, βέβαια, βήμα θα επιχειρήσω και το πέρασμα σε πρακτικές θεωρήσεις από τη σκοπιά των θεωριών κοινωνικής δικαιοσύνης.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από την οποιαδήποτε προσέγγιση θα είχε κανείς στον όρο *κοινωνία πολιτών*, φαντάζομαι ότι θα συμφωνούσαν όλοι ότι στην αστική της εκδοχή, υπήρξαν τρεις οι βασικές προϋποθέσεις-λειτουργίες: συγκεκριμένα, η *εκκοσμίκευση*, η *διαφοροποίηση* και η *ομογενοποίηση*. Η πρώτη λειτουργία αναδύθηκε μέσα από τη θρησκευτική μεταρρύθμιση, το κανονιστικό της πνεύμα και τη μερική κατάργηση της τελετουργικής-μυστηριακής διαμεσολάβησης. Μέσα απ' αυτήν τη λειτουργία ενισχύθηκε, αν δε γεννήθηκε κιάλας, ο ατομικισμός και η έννοια του αυτόνομου ατόμου. Η λειτουργία αυτή είναι σαφώς καθυστερημένη στην ελληνική πραγματικότητα, όπως αποδεικνύεται από τα καθημερινά απομεινάρια μιας πατριαρχικής αντίληψης του κόσμου, έκδηλα ακόμη στη λειτουργία του θεσμού της οικογένειας, της εκπαίδευσης, της πολιτείας. Η διαδικασία, μάλιστα, της εκκοσμίκευσης έχει φανατικούς αντιπάλους στην Ελλάδα τους νεορθόδοξους υπερασπιστές μιας φανταστικής ιστορικής συνέχειας και ταυτότητας, οι οποίοι, με τη σειρά τους, βρήκαν πρόσφατα έναν ένθερμο υποστηρικτή στο πρόσωπο του νεοεκλεγμέ-

34. Δανειζομαι εδώ στοιχεία από την ιδιαίτερα πολύτιμη εισαγωγή της Β. Γεωργιάδου στο Gellner, E. (1996), σελ.18.

νου αρχιεπισκόπου και στον ά-λογο λόγο που εκφέρει αυτός δημόσια: το έλλογο και το άλογο εδώ νοούνται ασφαλώς από μια δυτικοκεντρική σκοπιά.

Η δεύτερη λειτουργία, η οποία οδήγησε στη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας πολιτών, ήταν η κοινωνική διαφοροποίηση: η συγκρότηση, δηλαδή, επιμέρους συστημάτων και σφαιρών δράσης: θρησκείας-κράτους/πολιτικής-αστικής κοινωνίας/αγοράς-επιστήμης. Παραθέτω χαρακτηριστικά:

Η κοινωνία πολιτών, ως το σύνολο των ελεύθερων, αυτόνομων και πλουραλιστικών οικονομικών και μη οικονομικών οργανώσεων και θεσμών, αντισταθμιστικών απέναντι στο κράτος και την αστική κοινωνία, γίνεται εν τέλει ο καταλύτης στην εξέλιξη αυτή³⁵.

Στην ελληνική πραγματικότητα, όμως, αυτή η διαδικασία διαφοροποίησης του ιδιωτικού και του δημόσιου, και όλων των υπόλοιπων σφαιρών κοινωνικής δράσης παρέμεινε και παραμένει ημιτελής. Σε αυτό το συμπέρασμα κατατείνουν οι αναλύσεις και τα στοιχεία που αναφέρθηκαν στο δεύτερο και τρίτο μέρος αυτού του κειμένου. Με αυτήν την έννοια, έχουμε τώρα και ένα επί πλέον θεωρητικό κριτήριο, ώστε να κρίνουμε αν επαληθεύεται ή όχι η διαιώνιση της στρεβλής αστικής ανάπτυξης στη χώρα μας.

Τέλος, η λειτουργία της ομογενοποίησης παραπέμπει στις διαδικασίες διάχυσης και εν τέλει κατίσχυσης μιας ενιαίας-κοσμικής-δημόσιας-εθνικής κουλτούρας στις μοντέρνες κοινωνίες. Η κουλτούρα αυτή συντελεί στο να κινηθούν τα άτομα και οι ομάδες στο πλαίσιο μιας κοινής κατ' ελάχιστον λογικής για την κοινωνία και τη λειτουργία της. Θα πρέπει να προσέξουμε εδώ ότι οι διαδικασίες της ομογενοποίησης δεν εξασφάλισαν ιστορικά μια ορθολογική, κοινή και δίκαιη εν-νόηση της κοινωνίας, διασφάλισαν όμως τους όρους στις δυτικές κοινωνίες –σε αντίθεση με την ελληνική μέχρι τώρα– για μια *νέα πολιτική δημοσιότητα*.

Η θεωρητική, αλλά και ιστορική, γέφυρα από τις θεωρήσεις της αστικής κοινωνίας πολιτών προς τις θεωρήσεις κοινωνικής δικαιοσύνης δε θα έπρεπε να είναι τόσο ένα αφηρημένο και αφαιρετικό πρόταγμα μιας κοινωνικής αυτοθέσμησης, αλλά κατ' αρχήν το γεγονός ότι οι παραπάνω διαδικασίες διαμόρφωσαν σταδιακά μια νέα πολιτική δημοσιότητα, συνέτειναν στη διαμόρφωση μιας νέας *δημόσιας σφαίρας*, η οποία στη σύγχρονη εποχή, με παράλληλες και τις θεωρητικές εξελίξεις, μας παρέιχε τις βάσεις πάνω στις οποίες μπορούσαμε να αναρωτηθούμε ξανά και ορθολογικά για τους *όρους της κοινωνικής δικαιοσύνης και του κοινωνικού αγαθού*. Αυτό το σύγχρονο περιβάλλον της νέας δημοσιότητας θα έπρεπε να αναζητηθεί στα κοινωνικά δρώμενα, στην κρίση της νομιμοποίησής και ιδεολογίας, αλλά και στα κοινωνικά κινήματα, όπως όλα αυτά εκδιπλώθηκαν από τις δεκαετίες του '60 και του '70 μέχρι τώρα.

35. Γεωργιάδου, Β. στο Gellner, E. (1996), σελ. 35.

Η επισκόπηση όλων αυτών των κοινωνικών και των παράλληλων θεωρητικών διεργασιών ξεπερνά τη στοχοθέτηση της παρούσας εργασίας. Θα μπορούσαμε, όμως, να αναφερθούμε δοκιμαστικά στην έννοια κριτήριο: της δημόσιας αντίληψης της δικαιοσύνης, όπως αυτή αρθρώνεται από τον J. Rawls λίγο ως πολύ την ίδια χρονική περίοδο και μέσα στο πλαίσιο της συμβολιακής θεώρησής του. Ο Rawls καθορίζει τη συνθήκη της δημοσιότητας με τον ακόλουθο τρόπο:

Η συνθήκη της δημοσιότητας για τις αρχές της δικαιοσύνης συμπαραδλώνεται επίσης και μέσω της συμβολαιοκρατικής φρασεολογίας. Έτσι, αν αυτές οι αρχές είναι το εξαγόμενο μιας συμφωνίας, οι πολίτες γνωρίζουν τις αρχές που ακολουθούν και οι άλλοι [πολίτες]³⁶.

Διευκρινίζει μάλιστα περαιτέρω για το συμβολιακό εγχείρημα:

Τα μέρη υποθέτουν ότι επιλέγουν αρχές για μια δημόσια έννοια της δικαιοσύνης. Προϋποθέτουν ότι ο καθένας θα γνωρίζει όλα [τα αναγκαία για τη λειτουργία αυτών των αρχών], όπως ακριβώς θα ήταν η περίπτωση αν αυτές οι αρχές ήταν το αποτέλεσμα μιας συμφωνίας. Έτσι αυτή η γενική γνώση και συνείδηση της καθολικής αποδοχής [αυτών των αρχών] θα επέφερε επιθυμητά αποτελέσματα και θα υποστήριζε τη σταθερότητα της κοινωνικής συνεργασίας³⁷.

Η αναφορά εδώ στον Rawls δε θα έπρεπε να εκληφθεί ως καταληκτικό σημείο αλλά, αντιθέτως, ως αφετηριακό. Η έρευνα θα έπρεπε να ξεπεράσει τον Rawls και τη διαπλοκή που επιχειρεί ο ίδιος ανάμεσα στη δημόσια έννοια της δικαιοσύνης και της κοινωνικής σταθερότητας: και αυτό ισχύει και για την πρότερη και για την ύστερη εκδοχή της θεωρίας του. Επιχείρησα την άρθρωση μιας διαφορετικής θεώρησης της δικαιοσύνης στο κείμενό μου-ανακοίνωση στο προηγούμενο συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα³⁸.

Η έρευνα, αλλά και η πολιτική δράση, θα μπορούσε να προσεγγίσει την αρχή της δημόσιας έννοιας της δικαιοσύνης στο πλαίσιο ενός ανοικτού, πραγματικά, διαλόγου και των όρων κοινωνικής υλικότητας για τη συγκρότηση ενός αυτόνομου κοινωνικού-συλλογικού πράττειν. Οι έννοιες του δημόσιου, του διαλόγου και της αυτονομίας θα έπρεπε να ιδωθούν εδώ ως άμεσα συνδεδεμένες με μια έννοια κοινωνίας των πολιτών, η οποία ξεπερνάει εκείνη των ενδιάμεσων θεσμών σε μια αστική δημοκρατία και σχετίζεται ως πρακτικός στόχος με αμεσότερες μορφές θέ-

36. Rawls, J. (1971), σελ. 16.

37. *op.cit.*, σσ. 133.

38. Παπαδόπουλος, Ι. (1998), σσ. 94-108.

ομισης και συμμετοχής των κοινωνικών φορέων και κινημάτων στη συγκρότηση του προσανατολισμού μιας κοινωνίας.

Με επίγνωση των διαφορισμένων ιστορικών και υλικών όρων, οι οποίοι διαμόρφωσαν την ελληνική πραγματικότητα σε σχέση με τις υπόλοιπες δυτικές αστικές δημοκρατίες, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι τόσο οι κινήσεις πολιτών, όσο και όλοι εκείνοι οι φορείς που θα συμμερίζονταν την ίδια επίγνωση, θα έπρεπε να θέσουν ως άμεσο, και ενδιάμεσο, στόχο τους την ορθολογική εν-νόηση της ταυτότητάς μας, αλλά και την άμεση σοσιαλιστική εκουγχρονιστική λύση τη συνεχή, δηλαδή, διεύρυνση των δυνατοτήτων για ελεύθερη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου, την κατοχύρωση και επέκταση ρυθμίσεων οι οποίες προωθούν τη δημοκρατία, την κοινωνική δικαιοσύνη, τον έλεγχο της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, τη δημιουργία ενός πραγματικού πλέγματος ασφάλειας και αλληλεγγύης, και, τέλος, τον οικονομικό εκουγχρονισμό στα πλαίσια των εγγενών περιορισμών του καπιταλιστικού συστήματος.

Δανείσθηκα τα στοιχεία αυτής της ενδιάμεσης πολιτικής ατζέντας από το ίδιο κείμενο του Κ. Σημίτη του 1989³⁹. Θεωρώ ότι αυτό το δάνειο δεν αποτελεί τόσο μια δική μου υποχώρηση, στο μέτρο που δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει τις παρούσες συνθήκες, αλλά θέτει και το στόχο της υπέρβασής τους, όσο και μια πραγματική πρόκληση συνέπειας και συνέχειας για τη σημερινή κυβερνητική εξουσία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Gellner, E. (1996): *Η κοινωνία Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συνθήκες Ελευθερίας*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Glick, J. (1998): «Οι κοινωνικές στάσεις έναντι της διαφθοράς στη σημερινή Ελλάδα», στο Νικολοπούλου, Α.Π., *Κράτος και Διαφθορά*, Σιδέρης, Αθήνα.
- Habermas, J. (1990): «Ο Επικοινωνιακός λόγος: μια άλλη δυνατότητα εξόδου από τη φιλοσοφία του Υποκειμένου» στο Βέλτοος Γ., *Η Διαμάχη: Κείμενα για τη Νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα.
- Held, D. (1987): *Models of Democracy*, Polity Press, Cambridge.
- Καραποστόλης, Β. (1987): *Συμβίωση και Επικοινωνία στην Ελλάδα*, Γνώση, Αθήνα.
- Καραποστόλης, Β. (1987): *Στις ρίζες της κοινωνικής εμπειρίας: Κείμενα Κοινωνικής Φιλοσοφίας*, Γνώση, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κ. (1978): *Η φανταστική θέσμιση της Κοινωνίας*, Ράππα, Αθήνα.
- Κονδύλης, Π. (1991): *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Κουτσούκης, Κ. (1998): «Η διαφθορά ως ιστορικό φαινόμενο στο νεοελληνικό κράτος» στο Νικολοπούλου, Α.Π., *Κράτος και διαφθορά*, Σιδέρης, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Ι. (1993-94): «Ο Βιωμένος Κόσμος: Προσέγγιση στα ελάχιστα του κοινού βίου και της επικοινωνίας με αφορμή το έργο του Βασίλη Καραποστόλη», *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 18, Παπαζήσης, Αθήνα.

39. Σημίτης Κ. (1989), σσ. 53-54.

- Παπαδόπουλος, Ι. (1998): «Ηθικός δράστης και κοινωνικό κράτος πριν από τη οριστική κατάλυσή του: Η Ατζέντα πέρα από το 1990», στο «Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός», Πρακτικά 6ου Επιστημονικού Συνεδρίου, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Rawls, J. (1971): *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Oxford.
- Σημίτης, Κ. (1989): *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Γνώση, Αθήνα.
- Σχέδιο Νόμου (1998): *Για την παροχή συνδρομητικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών υπηρεσιών και συναφείς διατάξεις*, υπουργείο Τύπου και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης.